

Tieto toimijuuden resurssina neljännessä iässä

Aktiivisen vanhenemisen sijaan on tärkeämpää kiinnittää huomiota ikääntyneiden toimijuuden vahvistumiseen, kuten digitaalisuuteen liittyvään oppimiseen. Samalla se päivittää käsityksiä ikääntymisestä.

IÄLLÄ SELITETÄÄN ASIOITA, luodaan identiteettiä ja asetetaan ihmisiä erilaisiin positioihin. Ikä ei ole vain taustatekijä, vaan Julkusen (2003) mukaan ikä ja sukupuoli piirtävät sosiaalisen kartan, joihin tapaamme sijoittaa muut, itsemmekin. Eläkeikä ja sen jälkeinen aika on yksi merkittävimmistä elämänkulun vaiheista, jossa ihmisille tuotetaan näitä positioita.

Nykyisissä pitkän iän oloissa ikääntyviä jaotellaan kronologisen iän lisäksi toimintakyvyn perusteella kolmanteen ja neljänteen ikääntymisvaiheeseen. Aktiivista ikääntymistä korostava kolmas ikä sijoittuu eläkkeelle siirtymisen ja lisääntyvän palvelutarpeen eli neljännen iän väliin. Neljäskäläiset elävät elämänvaihetta,

jossa ikääntymisen myötä fyysinen toimintakyky on saattanut hidastua tai riippuvuus arjessa lisääntyä.

Ikäjärjestyksillä muovataan erityisesti vanhoille ihmisille paikkoja yhteiskunnassa. Jyrki Jyrkämä (2014) mukaillen, ikääntymiseen liittyy osaamisen ohenemista, kykenemisten kaikkoamista ja haluamisten hiipumista. Ikääntyneen ihmisen omat valinnat, halut ja kyvyt musertuvat kronologisen iän tuomien ja ruumista palvovien mielikuvien alle. Sen sijaan, että korostetaan yksilöllisiä vaatimuksia edellyttävää aktiivista vanhenemista, olisi kiinnitettävä huomiota siihen, miten vahvistetaan ja tuetaan kollektiivisesti ikääntyneiden kokemusta oman elämänsä vastuun-

kantajina ja yhteisönsä täysivaltaisina jäseninä – eli toimijuutta läpi elämän.

Tässä puheenvuorossa pohdin ikääntyneiden ihmisten toimijuuden rakentumista, siihen liittyviä elämäntilanteellisia tekijöitä ja oppimista. Hyödynnän tarkastelussani oman julkaisemattoman väitöskirjani tuloksia. Väitöskirjassani tarkastelen ikääntyneiden haastattelukeskusteluissa kertomia kokemuksia toimijuudesta, niiden paikantumisista aikaisempiin elämäntilanteisiin sekä nykyisiin palvelutarjoajien toimintoihin. Haastattelemani henkilöt edustavat joko kronologiselta iältään tai oman tai puolison palvelutarpeen perusteella pääasiassa neljättä ikää. Iältään nämä 17 haastateltavaa olivat keskimäärin 86-vuotiaita ja asumismuodokseen he olivat itse valinneet palvelutalon. Hoivapalveluita he tarvitsivat itselleen päivittäin, satunnaisesti tai eivät ollenkaan. Kokemusten tuottama ääni on suurelta osin naisten ääni, koska 14 haastateltavistani oli naisia¹.

AKTIIVISUUS JA AUTONOMIA

Aktiivisuus todistettavasti edistää hyvinvointia kaikenikäisillä, mutta sen korostamisella on myös kääntöpuolensa. Aktiivisuuden kytkeminen esimerkiksi onnistuneeseen ikääntymiseen alleviivaa arvoja, joissa vastuuta hyvinvoinnista lykätään yksittäisten ihmisen hartioille. (Julkunen 2003.) Ongelmalliseksi tämä muodostuu viimeistään silloin, kun oma ruumis asettaa rajoja fyysiselle aktiivisuudelle. Neljännen iän ikääntyneet edustavat tätä ryhmää. Valinnat eläkevuosina ovat olennaisesti riippuvaisia ennen muuta taloudellisista ja terveydellisistä voimavaroista.

Yksiselitteistä ihmisen sijoittamista vanhuuden eri aktiivisuus–riippuvuus-kategorioihin on kuitenkin mahdotonta ennakolta tehdä. Giddens (1984; ks. myös Estes ym. 2001, 31–32; Julkunen 2008, 25) korostaakin, että ikääntyminen on nähtävä rakenteiden ja toimijoiden keskinäisenä riippuvuutena ja enemmän sosiaalisena kuin biologisena prosessina.

Kommunikaatioon ja sosiaalisiin suhteisiin näillä nykypäivän neljännen iän ihmisillä voi olla samanlainen autonomisen toimijuuden tarve kuin muillakin aikuissukupolvilla. Neljännen iän ihmiselle Skype-puhelu maapallon toisella puolella olevalle lapsenlapselle voi luonnistua siinä missä laskunmaksu tietokoneella.

Tila ei ole pienentynyt, vaikka elämisen paikka on aikaisempaa rajoittuneempi. Massey (2008, 17–31) puhuukin aika–tila-tiivistymistä, jotka viittaavat tilassa tapahtuvaan liikkeeseen, kommunikaatioon ja sosiaalisten suhteiden maantieteelliseen laajentumiseen. Kun toimijuus rakentuu suhteisesti, toimijuuden autonomia ei välttämättä vähene.

TOIMIJUUDEN RAKENTUMINEN SODAN SUKUPOLVELLA

Neljännessä iässä elävät kuuluvat Jeja-Pekka Roosin (1987) muotoileman sukupolvijaottelun mukaan pääosin sodanjälkeisen jälleenrakennuksen ja nousun sukupolveen, 1920-luvun puolivälin ja 1930-luvun lopun välisenä aikana syntyneisiin. Tätä sukupolvea kutsun sodan sukupolveksi.

Neljättä ikää elävien toimijuus on kietoutunut vahvojen kollektiivisten kokemusten, kuten sodan ja sen jälkeisen jälleenrakennuksen ajan tuottamiin merkityksiin. Oppimista on elämäntilanteiden aikana muotoillut yhteiskunnallinen kehitys, jossa mahdollisuudet oppimiseen sivistymiseen ovat liikkuneet niukoista puutteen oloista hyvinvointivaltion runsaiksi mahdollisuuksiksi. Niukkojen taloudellisten olojen ja koulutusmahdollisuuksien lisäksi toimijuuteen ovat vaikuttaneet työn tärkeys ja ydinperheen merkitys. Keski-ikäen puitteissa tapahtui muutos aineellisesti turvattuun elämään. (Suikkanen ym. 2001, 47; ks. myös Ojala 2011; Kauppila & Hartikainen 2012, 168; Kauppila ja Kauppila 2015, 33.)

Ihmisen kyky ylläpitää johdonmukaista kertomusta itsestä on osa toimijuuden identiteettiä. Kertomuksen jatkuvuutta tai jatkumattomuutta muovaavat elämäntilanteeseen liittyvät yksilölliset, yhteiskunnalliset ja kulttuuriset olosuhteet. (Giddens 1991, 54; Germain & Bloom 1999, 383–384.) Sodan sukupolvi on kokenut sodan tuoman yhteiskunnallisen murroksen voimakkaasti. Normit ja toimintakäytännöt määritettiin murroksesta käsin, eikä toimijuuden kannalta tärkeää toisin toimimisen mahdollisuutta juurikaan ollut.

Sodan aikaisten nuorten toimijuudessa on jotakin, joka muistuttaa Gordonin (2005, 124–125) tutkimuksen koulukontekstin hiljaisista nuorista. Tutkimuksessaan Gordon (mt.) pohtii vaikenavaa,

mutta aktiivista ajattelua sisältävän toiminnan merkitystä toimijuuteen. Haastattelujeni perusteella sodan aikaiset nuoret hiljaisesti tarttuivat tai sopeutuivat eteen tuotuihin mahdollisuuksiin. Toimijuus oli sidottu tiukasti rakenteisiin eikä oman toimijuuden, myöhäismodernin ”itsen” tyyppiseen rakentamiseen ollut mahdollisuuksia. (Gordon 2005.)

Sodan aikaisessa toimijuudessa hälveni, jopa hävisi toimijuuden keskeinen elementti, mahdollisuus tehdä omia valintoja elämän murroskohdissa. Arjessa toimittiin siten, miten parhaiten kyettiin tai voitiin. Elämässä tukeuduttiin – ja toisaalta edellytettiin tukeutumista – läheistoimijuuteen (*proxy agency*). Tällöin elettiin usein toisten avun ja voimavarojen varassa. (Bandura 2002; Vanhalakka-Ruoho 2014.) Olosuhteet edellyttivät, että oli kyettävä näkemään omat mahdollisuudet tehdä ratkaisuja ja osattava turvautua käytettävissä oleviin voimavaroihin, joita muun muassa jaettu toimijuus toi.

Hitlin & Elder (2007) käyttävät käsitettä elämäntukitoimijuus, jossa koulutusvalinnoilla on pitkäkestoiset seuraukset elämäntukitoimijuuteen. Haastattelemani naisista osa oli sodan vuoksi joutunut keskeyttämään opintonsa kansakouluun, tai ammattiin kouluttautuminen oli satumanvaraista. Tehtiin sitä, mihin vanhemmat, sukulaiset tai muut auktoriteetit ohjasivat. Kansakoulupohjalta edettiin työelämään. Huomionarvoista oli myös se, että työ koettiin sodan aikana mahdollisuutena, johon kouluttauduttiin vasta myöhemmin joko työnantajan vaatimuksesta tai omasta kiinnostuksesta. Jälleenrakennuksen aikana koulutukset avasivat mahdollisuuden urakehitykselle. Ennen kaikkea ne mahdollistivat naisille työelämään sijoittumisen uudelleen, tai ylipäättään työelämään siirtymisen perhetilanteen salliessa tai rahapulan niin vaatiessa. (Ruuskanen-Parrukoski 2016.)

TYÖ JA KOLLEKTIIVINEN TOIMIJUUS, OPISKELU JA PERHEEN ETU

Sodan ja jälleenrakennusajan sukupolven toimijuuden resurssit ovat suuresti vaihdelleet, mutta aina seura-

valle sukupolvelle kasvaneet, myös koulutuksessa. Sodan sukupolvi rakensi hyvinvointivaltion lainsäädännön pohjan, jolle rakentuvat palvelujärjestelmät olivat myöhemmin sukupolvien toimijuudelle merkittävä resurssi. Vahvan kollektiivisen toimijuuden kautta tuotetut yhteneväiset työelämän toimintamallit ja hyvinvointia tukevat koulutus- ja palvelujärjestelmät toivat turvallisuutta ja ennakoitavuutta. (Kauppila & Kauppila 2015, 24.)

Eläkejärjestelmien tuoma taloudellinen turva koettiin merkittävänä toimijuutta edistävänä asiana. Työuran aikaisen hyvinvointivaltion palvelujärjestelmän rakentuminen voidaan nähdä yhteisenä kamppailuna parempien elinolojen puolesta, mutta myös tasa-arvoa tuottavana elementtinä. (Kauppila & Kauppila 2015, 25.) Asia ei ole kuitenkaan ollut ristiriidaton.

Caroll L. Estesin (2001, 134) mukaan sosiaaliturva- ja eläkejärjestelmien piti tukea ikääntyneiden työmarkkina-asemaa, mutta järjestelmät voidaan nähdä myös institutionaalisen ikäyrjinnän aineksena. Ne luovat ikääntymiseen liittyviä syrjiviä käytänteitä, jotka edistävät varhaista työstä poistamisen kulttuuria. (Jyrkämä-Nikander 2007.) Saarenheimo (2014, 14) puolestaan toteaa, että huoli riippuvuudesta voi kuvastaa postmodernia käsitystä yksilöllisyyttä ja autonomiaa korostavasta toimijasta. Toimijuus voi kuitenkin olla muuta kuin itseriittoista tai omaehtoista, kun toimijuuden ulkoisia resursseja tuotetaan tasa-arvoisten mahdollisuuksien hengessä (Kauppila & Kauppila 2015, 18–22).

Gordonin (2005, 129) mukaan toimijuuden kokemuksella on merkitystä sille, miten ihminen suhtautuu tuleviin elämäntukitoimijuuteen ja niiden avaamiin uusiin toimintamahdollisuuksiin. Naisten innokkuuden osallistua eläkeiässä esimerkiksi kansalaisopistotoimintaan voi tulkita juuri tällaisena kaipuuna kouluttaa itseään niillä keinoilla, jotka olivat ulottuvilla eläkkeelle jäännin jälkeen; paikata sitä, mihin nuoruudessa ei ollut mahdollisuutta tai työn ja perheen vuoksi ei ollut aikaa. Haastattelemani naiset arvioivat työaikana opiskelemaan hakeutumista ensisijaisesti

ARJESSA TOIMITTIIN SITEN, MITEN PARHAITEN KYETTIIN TAI VOITIIN.

perheen kokonaistilanteen ja työelämän vaatimusten pohjalta, eivät itsensä kehittämisen kannalta.

INSTITUTIONAALINEN VAPAAUS JA YKSILÖLLISET VALINNAT

Sodan sukupolvi lunasti työn kautta paikkansa yhteiskunnassa, jossa kollektiivisella toimijuudella osoitettiin tahtoa ja kykyä kehittää yhteiskunnallisia oloja ja luoda työ- ja eläkeaikaisia turvaverkkoja. Työelämä näyttäytyi yksilötoimijoille velvoittavana, mutta eläkkeellä oleminen puolestaan vapautena ja valtana.

Toimijuuden tuntoa vahvisti taloutta turvaava työeläke, resurssi, joka mahdollisti arjen toteuttamisen toivotulla tavalla. Työeläkkeen tuomaa taloudellista turvaa pidettiin etuoikeutena tai vähintäänkin oikeutettuna. (Ruuskanen-Parrukoski 2016.) Ojalan (2011, 196–197) mukaan kokemus eläkeajan vapaudesta ja vallasta liittyvät institutionaaliseen vapautumiseen työstä ja yksilölliseen vapauteen järjestää arki omalla tavalla uudelleen.

Lapsiperhevaiheen aikainen harrastuspainotteenen kouluttautumispuhe liittyi kodinhoitoa ja kädentaitoja vahvistavaan uuden oppimiseen, itsensä sivistämiseen ja ruumiillisen hyvinvoinnin ylläpitoon. Harrastettiin, koska siitä oli hyötyä. Varsinainen kuluttajuus opiskelussa esiintyy tutkimuksessani (Ruuskanen-Parrukoski 2016) vasta eläköitymisen jälkeisissä harrastuspohjaisissa opiskelukuvauksissa. Voi puhua jopa eläkeaikaisesta ”kurssishoppailusta” vapaan sivistystyön tarjonnan runsaudessa. Tämä poikkeaa Kauppilan ja Hartikaisen (2012) tutkimuksesta, jonka mukaan koulutuksen rooli hyödykkeenä ja omien tarpeiden tyydyttäjänä on ominaisempaa vasta seuraavalle sukupolvelle.

OPPIMINEN EDISTÄÄ ARJEN SUJUVUUTTA JA HYVINVOINTIA

Kun työelämän jättämisen jälkeen on odotettavissa jopa 40 elinvuotta, on luonnollista, että sen ajan kuluessa suhtautuminen oppimiseen muuttuu. Oppimisen kohteet vaihtuvat, mutta oppimisen tarve ei katoa. Yli 80-vuotiaat eivät enää kouluttaudu uudelleen, vaan varmistavat oppimisella arjen sujuvuutta ja

hyvinvointia. Kun iäkäs ihminen suunnistaa asiantuntijapalvelujen, omien traditioidensa, osaamisensa tai kykijensä maastossa, hän tekee tietoisia ratkaisuja valinnoissaan asiantuntijaosaamisen käytön ja oman, myös oppimiseen liittyvän toiminnan välillä. (Giddens 1995). Tähän tarvitaan tietoa.

Neljännän iän ihmisillä on parhaimmillaan koko aikuiskoulutuksen kirjo käsillä ikäihmisten yliopiston formaalista oppimisesta nonformaaliin oppimiseen. Kansalaisopistojen liikuntakursseilla opitaan toimintakykyä ylläpitäviä liikkeitä, nautitaan ryhmässä olemisesta tai opetellaan arjen toimintoja. Oppiessa ja oppiakseen ikääntynyt hyödyntää asiantuntijaorganisaatioita myös siksi, että kykenee pysyttelemään toimintakykyisenä ja henkisesti hyvinvoivana. Näin oppimisen tarpeet voivat nousta ulkoa määriteltyinä tai sisäisenä haluna kehittää itseä (vrt. Saari 2016).

Hyödyn ja huvin yhdistämisessä oppimista voivat tukea elinympäristön sosiaaliset ja institutionaaliset rakenteet palvelutaloissa, terveyskeskuksissa, kotikortteleissa, kyläyhteisöissä tai oppimistilanteet kansalaisopistoissa. Ne voivat toimia kyvykkyyttä edistävinä resursseina ja toimijuuden tuntoa vahvistavina luovina käytäntöyhteisinä, jotka liittyvät ikääntyneen arkeen.

DIGITAALISUUS AVAIN TOIMIJUUDEN VAHVISTAMISEEN?

Fyysisen riippuvaisuuden lisääntyminen tai elinpiirin pieneneminen ei ole toimijuutta yksiselitteisesti heikentävä, eikä ikä vuosina autonomiaa rajoittava tekijä. Esimerkiksi nykYTEKNIKAN hyödyntäminen edellyttää halua uuden omaksumiseen. Digitalisuus itsessään on jo huikean matkan päässä siitä elinympäristöstä, jossa haastateltavani toimijuuttaan rakensivat lapsina ja aikuisina. Heidän elämässään voi olla yhtä ajankohtaista muuttuviin elinympäristöihin totuttaminen ja niiden resurssien hyödyntäminen kuin uusien teknisten kommunikaatiovälineiden käytön opettelukin. Kuitenkin erilaisten ikäjärjestysten ohjaamina harvemmin ajatellaan niin sanotussa neljännessä iässä olevia ihmisiä oppijoina.

Digitaalisuus yhtenä esimerkkinä antaa mahdollisuuden neljännessä iän opiskelulle. Digitaalisen käytönten oppiminen on myös ulkoisesti ikääntyneen

oppimiselle asetettu vaatimus, koska asiointi on yhä enemmän siirtynyt verkkoon (ks. Saari 2016). Samalla digitaalisuus täyttää myös harrastuspohjaiseen oppimiseen liittyviä odotuksia yhteisöllisyydestä, persoonallisesta kehittämisestä, oppimisen ilosta ja kokemuksesta. Tekeminen voidaan ajatella oppimisena sekä toimijuutta vahvistavana sosiaalisena osallistumisena. (Esim. Wenger 1998.)

Digitaalisuuden hyödyntäminen voi olla avain siihen, että ikäjakojen tuottamat resurssit voivat myös vahvistaa toimijuutta. Digitaalisuuden avaamat oppimismahdollisuudet voivat muokata diskursiivisia ikään liitettyjä odotuksia ja siten luoda uudistunutta ikäkäsitystä.

Ruumiin rajoittamaa fyysistä toimintaa voidaan kompensoida teknologialla, joka muuttaa ikäjakojen perusteella määriteltyyn paikkaan ja aikaan, kuten neljänteen ikään sidottua käsitystä ikääntyneen toimijuudesta. Jos ruumis asettaa rajoituksia elinpiiriin laajuudelle, on tila (space) käytössä globaalisti. Teknologian (esimerkiksi Skype-yhteyden) avulla paikka säilyy turvallisesti kiinteänä, mutta tila laajenee. Kun tila irtaantuu paikasta, oppimisen mahdollisuudet laajenevat tilallisesti ja ajallisesti.

Aikaisemmin mainitsin, että neljännen iän ihmisten oppimisen edistäminen on haaste palvelujärjestelmille. Esimerkiksi palvelutaloja tai muita ikääntyneiden asumisyhteisöjä pidän luovina käytäntöyhteisöinä, joissa oppiminen on toimijuutta tukevaa uusiin käytäntöihin harjaantumista ja yhteisöön kuulumisen vahvistamista. Aktiivisuuden näkökulmasta se edellyttää ensisijaisesti asenteellista aktiivisuutta palvelujärjestelmiltä havaita oppimisen paikat ja luoda osaamista tukevia jokapäiväiseen elämään liittyviä käytäntöjä. Mielihyvää tuottavaa harrastamista voi tukea myös yhteistyöverkostojen avulla.

PALVELUJÄRJESTELMÄT TIEDON LÄHTEINÄ

Suurin osa ikääntyneistä elää ja voi hyvin kodeissaan, jotka eivät ole palvelutaloissa tai senioreille tarkoitettuissa ympäristöissä. Antti Eskola (2016, 177) pitää elinikäisen oppimisen ajatusta kuristavana. Helpotusta kuitenkin on tuonut näkemys, jonka mukaan vanhan ihmisen motiivit uuden oppimiseen siirtyvät sivuun

antaen tilaa sosiaalisille ja emotionaalisille motiiveille, kuten oman elämän mielekkyyden pohtimiselle. Mutta jotakin on myös pakko oppia muuttuvassa maailmassa, kuten kotona asuvan maksamaan laskuja tietokoneella. Arjessa tulee eteen asioita, joista selviämiseksi tarvitaan tukea, mutta ennen kaikkea haurastuva ruumis asettaa elinpiirille ja riippumattomalle toiminnalle rajoja, joiden yli pääsemiseksi on löydettävä uusia ratkaisuja. Tähän tarvitaan tietoa, ja tiedon jalostaminen toimijuutta edistävaksi resurssiksi on tärkeää myös itsenäisen selviytymisen edistämiseksi.

Luovina, ruohonjuuritason sosiaalisina innovaattoreina toimivina käytäntöyhteisöinä voivat toimia samat organisaatiot, jotka toimivat muutenkin harrastusyhteisöinä: aikuiskoulutusorganisaatiot, järjestöt, kirjastot tai muut kulttuuriorganisaatiot. (Ruuskanen 2008). Kyse on ympäristön tavasta toimia ja edistää ikääntyneen toimijuutta tukevaa oppimista tuottamalla tietoa ikääntyneen kykyjen vahvistamiseksi, osaamisen kehittämiseksi ja oppimisen halun herättämiseksi.

Pirkko Ruuskanen-Parrukoski

THM, toimitusjohtaja
Kansanvalistusseura

LÄHTEET .....

- Antikainen, A., Houtsonen, J., Huotelin, H., K, J. (1995). In Search of the Meaning of Education: the case of Finland. *Scandinavian Journal of Educational Research* 39, 295–309.
- Bandura, A. (2002). Social cognitive theory in cultural context. *Applied Psychology. An International Review* 51(2), 269–290.
- Eskola, A. (2016). *Vanhuus. Helpottava, huolestuttava, kiinnostava*. Vastapaino. Tampere.
- Estes, C. L. & Associates (2001). *Social policy & Ageing. A Critical Perspective*. Sage Publications. California.
- Filander, K. (2006). Työ, koulutus ja katoavat ammattidentiteetit. Teoksessa Mäkinen, J. Olkinuora, E. & Rinne, R. & Suikkanen, A. (toim.) *Elinkautisesta työstä elinikäiseen oppimiseen*. Jyväskylä. PS-kustannus, 43–60.
- Fuchs, S. (2001). Beyond Agency. *Sociological Theory* 19(1), 24–40.

- Germain, Carel B. & Bloom, Martin (1999). *Human Behavior in the Social Environment: An Ecological View*. Columbia University Press.
- Giddens, A. (1984). *Yhteiskuntateorian keskeisiä ongelmia. Toiminnan, rakenteen ja ristiriidan käsitteet yhteiskunta-analyyssissä*. Otava.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1995). *Politics, Sociology and Social Theory. Encounters with Classical and Contemporary Social Thought*. Stanford University Press.
- Gordon, T. (2005). Toimijuuden käsitteen dilemmoja. Teoksessa Meurman-Solin, A. & Pyysiäinen, I. (toim.) *Ihmistieteet tänään*. Gaudeamus, Helsinki. 114–130.
- Hitlin, S & Elder, G. H. Jr. (2007). Agency: an empirical model of an abstract concept. *Advances in Life Course Research*. Vol. 11. 33–67.
- Julkunen, R. (2003). *Kuusikymmentä ja työssä*. SoPhi, Jyväskylä.
- Julkunen, R. (2008). Ikä ideana ja tutkimuskohteena. Teoksessa Suomi, A. & Hakonen, S. (toim.) *Kuluerästä voimavaraksi. Sosiokulttuurinen puheenvuoro ikääntymiskysymyksiin*. PS-kustannus, Jyväskylä, 15–30.
- Jyrkämä, J. (2008). Toimijuus, ikääntyminen ja arkielämä – hahmottelua teoreettis-metodologiseksi viitekehyyksi. *Gerontologia* 22: 190–203.
- Jyrkämä, J. & Nikander P. (2007). Ikäsyrijintä. Teoksessa O. Lepola & S. Villa (toim.) *Syrjintä Suomessa 2006*. Helsinki. Ihmisoikeusliitto, 181–218.
- Kauppila, J. & Kauppila, P. A. (2015). Hyvinvointivaltio toimijuuden tukena. Teoksessa Kauppila, P. A. & Silvonen J. & Vanhalakka-Ruoho, M. (toim.) *Toimijuus, ohjaus ja elämäntulku*. Publications of the University of Eastern Finland. Reports and Studies in Education, Humanities, and Theology 11. Itä-Suomen yliopisto Toimijuuden tuki: koulutus- ja työsiirtymät, toimijuus ja ohjaus -hanke Joensuu 2015, 17–38.
- Kauppila, J. & Hartikainen, E. (2012). Sukupolvien vuodenaajat. Suomalainen elämäntulku ja sukupolvikonfliktit hyvinvointivaltiossa. *Aikuiskasvatus* 32(3), 166–176.
- Laulainen, S. (2010). *Jos mittään et anna, niin mittään et saa. Strateginen toimijuus ja organisaatiokansalaisuus vanhustyössä*. Itä-Suomen yliopisto, Yhteiskuntatieteiden ja kauppatieteiden tiedekunta. Publications of the University of Eastern Finland, Dissertations in Social Sciences and Business Studies, no 9. Kopijyvä. Kuopio.
- Liebkind K. (2000). Kun kulttuurit kohtaavat. Teoksessa Liebkind, Karmela (toim.): *Monikulttuurinen Suomi. Etniset suhteet tutkimuksen valossa*. Gaudeamus, Helsinki. 13–27
- Ojala, H. (2011). *Opiskelemissa tavallaan. Vanhat ihmiset ikäihmistien yliopistossa. Kasvatustieteiden tiedekunta*. Tampereen yliopisto. University Press. Tampere.
- Masalin, L. (2013). *Yhteisöllinen strateginen toimijuus. Tapaustutkimus metsäteollisuusyrityksestä*. Aalto University publication series Doctoral Dissertations 95/2013. Unigrafia Oy. Helsinki.
- Massey, D. (2008). *Samanaikainen tila*. Lehtonen, M. & Rantanen, P. & Valkonen, J. (toim.). Suomentanut Janne Rovio. Vastapaino. Tampere.
- Roos, J.-P. (1987). *Suomalainen elämä. Tutkimus tavallisten suomalaisten elämäntarinoista*. Tutkimuksia 454. Suomen kirjallisuuden seura. Helsinki.
- Ruuskanen, I. (2008). Social Innovation and Universities of Applied Sciences. Teoksessa Laine, K. & van der Sijde O. & Lähdeniemi, M. & Tarkkanen, J. (toim.) *Higher Education Institutions and Innovation in the Knowledge Society*. ARENE. Helsinki.
- Saarenheimo, M. (2014). *Mitä vanhuudelle on tapahtunut?* Vanhustyön Keskusliitto. <http://eloiisoika-fi-bin.directo.fi>
- Saari, A. (2016). Elinikäinen oppiminen ja yksilön valta. *Aikuiskasvatus* 1(36), 4–13.
- Suikkanen, A & Linnakangas, R. & Martti S. & Karjalainen, A. (2001) *Siirtymien palkkatyö*. Sitran raportteja 6. Helsinki.
- Vanhalakka-Ruoho, M. (2014). Toimijuus elämäntulussa – ohjaustyön perusta? *Aikuiskasvatus* 3(34), 192–203.
- Wenger, Etienne (1998). *Communities of practice: learning, meaning, and identity*. Cambridge University Press.

Julkaisemattomat lähteet:

- Ruuskanen-Parrukoski, P. (2016). *Palveluasuminen ikääntyneiden asumisen kontekstina. Tapaustutkimus ikääntyneiden toimijoiden kokemuksista vallasta ja yhteisöllisistä suhteista*. Yhteiskuntatieteiden laitos. Lapin yliopisto.

---

¹ vrt. väestön ikärakenne: http://tilastokeskus.fi/tup/suoluk/suoluk_vaesto.html